

של מי הארץ הזאת?

מסע לניסוח אמנה יהודית-ערבית בישראל

עורך

עוזי בנימין

המכון הישראלי לדמוקרטיה

המסמך המסכם

חאלד אבו־עסבה: "אני חלש, אתה הרוב, ואתה אומר לי שאם אני רוצה לקבל את זכויותיי בתור אזרח, עליי לחתום על מסמך הדורש ממני להכיר בלגיטימיות של ישראל כמדינה יהודית. אתה סוחט אותי כי אתה חזק ממני".

רות גביון: "הקולקטיב היהודי מוכרח להתגונן, והתגוננות זו תמשיך לעורר עוינות ואישויון והדרה, שאינם נובעים מאפליה ומגזענות אלא מִפְּחד מתמיד ומן הצורך להיות חזק יותר מן הצד השני, מכיוון שהסכסוך עמו בלתי פתור".

טיוטת המסמך המסכם של עבודת הקבוצה, שהייתה מונחת לפני חבריה בישיבה הקודמת, עמדה במרכז הדיון גם שלושה שבועות לאחר מכן. בשישה ביוני 2000 התכנסה הקבוצה ועיינה פעם נוספת בטקסט שאמור היה להיות גולת הכותרת של מאמצים שהושקעו במשך שנתיים לנסח תפיסה חדשה ביחסי יהודים וערבים בישראל. זה נוסח הטיוטה:

אנו אזרחי מדינת ישראל, פלסטינים ויהודים, רואים בדאגה את המצב המתמשך של פערים גדולים בין האוכלוסיות היהודית והפלסטינית בישראל. בנייר עמדה זה, ברצוננו להרים תרומה לצמצומם של פערים אלה במטרה לחזק את הזהות האזרחית הישראלית המשותפת ולהקטין בכך את הניכור שמרגישים כלפי ישראל חלק מן הפלסטינים אזרחי המדינה. בימים אלה, כאשר עיקר המאמצים מכוונים להשגת הסדרי שלום עם הפלסטינים מעבר לקו הירוק, חשוב לא לזנוח את החזית הפנימית של יחסי יהודים ופלסטינים בישראל. לדעתנו, מסגרת ההסכמות שהגענו אליה יכולה להוות בסיס טוב למאמץ מסוג זה.

אנחנו ערים, כמובן, לעובדה כי הפערים בין יהודים ובין פלסטינים בישראל הם תוצאה של תהליכים היסטוריים מורכבים. בין היהודים לבין הפלסטינים יש סכסוך לאומי מתמשך, המאציל אף הוא על יחסי יהודים ופלסטינים בתוך

ישראל. יש פשטנות מסוימת בהתייחסות אל הקבוצות האלה כאילו הן קבוצות אחידות. למרות זאת, הניסיון שלנו מבוסס על ההנחה כי ניתן וחשוב להתייחס בשיטתיות למוקדי הפערים בין פלסטינים ובין יהודים בישראל במטרה לצמצם אותם.

גישתנו מעשית. איננו מנסים ואיננו סבורים שנוכל להגיע להסכמה לגבי תולדות הסכסוך. קל וחומר לא נוכל להגיע להסכמה על ההערכה של העובדות בו. למרות זאת, יהודים ופלסטינים ימשיכו לחיות בישראל כאזרחי המדינה, וחשוב כי תגובש מדיניות מקיפה לגבי מסגרת היחסים האלה. הגם שההיסטוריה של היחסים בין יהודים ובין פלסטינים בישראל טעונה ושנויה במחלוקת, מסמך זה צופה-פני-עתיד. על אף שאי-אפשר להפריד בין היחסים בין יהודים ופלסטינים בישראל ובין היחסים בין ישראל והפלסטינים באזור, נתרכז בנייר עמדה זה רק במצב בישראל. אנו תקווה כי ייכרתו הסכמי שלום בין הישראלים לבין הפלסטינים שיכללו הקמת מדינה פלסטינית.

הנחת היסוד שלנו היא כי הפלסטינים אזרחי ישראל צריכים להיות אזרחים מלאים בישראל, וכי מגיע להם שוויון זכויות אזרחי ומדיני מלא. אנחנו סבורים כי קיימים בישראל הסדרים רבים, פורמליים ולא פורמליים, אשר פוגעים בשוויון האזרחי של הפלסטינים אזרחי המדינה. מצב זה טומן בחובו סכנות למרקם החברתי ונוגד את עקרון השוויון.

הפלסטינים אזרחי ישראל הפנימו ברובם הגדול את היותם חלק מן החברה הישראלית. בכל הסדר המבוסס על שתי מדינות לשני עמים יתקיים בתוך מדינת ישראל מיעוט לאומי פלסטיני לצד הרוב היהודי. הפלסטינים אזרחי ישראל, מצדם, מקבלים על עצמם את המשתמע מאזרחותם במדינה. מטרתנו במסמך זה היא לפרט את ההקשרים שבהם אין לפלסטינים אזרחי ישראל שוויון מלא, ולהציע דרכים לקידומו וכן להבהיר את המשתמע ממסגרת האזרחות המשותפת בחברה שיש בה מחלוקות כה עמוקות.

1. ישראל מגדירה את עצמה כמדינה יהודית ודמוקרטית. יהדותה של מדינת ישראל באה לידי ביטוי בחוקיה האוסרים על רשימה השוללת את ישראל כמדינתו של העם היהודי, להשתתף בבחירות. דגלה והמנונה מבטאים זהות וכמיהות יהודיות. חוקיה קובעים זכות ליהודים ולבני משפחותיהם לעלות לארץ ולהתאזרח בה. יש חובה חוקית לפתוח את מושבי הכנסת בשירת ההמנון. למוסדות הלאומיים היהודיים יש בישראל מעמד מיוחד, והם ממלאים תפקיד נרחב במדיניות הפיתוח וההתיישבות. שפתה של ישראל עברית, וחגיגה הרשמיים הם החגים היהודיים – דתים ולאומיים כאחד.

למותר לציין, כי כל אלה מקשים מאוד על אזרחיה הפלסטינים של המדינה להרגיש שייכים למדינת ישראל ושווים בה. כולנו רואים את הקושי וסוברים כי חשוב לעשות מאמצים לאפשר לפלסטינים אזרחי ישראל להרגיש זיקה חזקה ככל האפשר למדינתם באמצעות צמצום היסודות האזרחיים שבהם הם אינם יכולים להיכלל. אלא שמנגד קיימת גם העובדה שישראל אכן אינה מדינה ניטרלית-ליברלית. היא הוקמה כמדינת הלאום של העם היהודי, וכך ממשיך לראות אותה הרוב הגדול של היהודים בארץ ובעולם. העדפה זו ניתנת להצדקה, ויכולים להיות לה ביטויים סמליים ומעשיים בחיי המדינה, כל עוד רוב ניכר בישראל רוצה שישראל תמשיך להיות מדינתו של העם היהודי, וכל עוד הדבר אינו פוגע בזכויותיהם של הפלסטינים אזרחי המדינה.

שיכוך המתח צריך לבוא לידי ביטוי בצעדים הבאים:

- א. חוקי הבחירות אינם צריכים לכלול איסור פעילות פוליטית דמוקרטית המבקשת לשנות את האופי היהודי של המדינה, לרבות הסדרים המדגישים אופי זה. החוק צריך לכלול איסור השתתפות בבחירות של מפלגה השוללת את קיומה של מדינת ישראל או המשתפת פעולה עם אויביה.
- ב. מוסכם עלינו, כי המוסדות הלאומיים היהודיים אינם יכולים להמשיך ולפעול בארץ כמוסדות ממלכתיים. יש להפריט את פעולתם ולראות בהם ארגונים שמבחינת המדינה הם וולונטריים ופרטיים. יש לאפשר לפלסטינים אזרחי ישראל להקים לעצמם "מוסדות לאומיים", וגם אלה יוכלו לפעול בישראל לקידום האינטרסים הפרטיים והקבוצתיים של הפלסטינים בישראל, לרבות פיתוח ומיסוד של הקשר ביניהם ובין פלסטינים בעולם.
- ג. יש לחזק את מעמדה של השפה הערבית כשפה רשמית שנייה. יש להגביר את השילוט בערבית בישראל ולעמוד על הדרישה שחומרים רשמיים יתורגמו במידת הצורך לערבית, וכי רשויות המדינה יאפשרו מתן שירותים לאוכלוסייה הפלסטינית בישראל בשפתה.
- ד. חופש הביטוי וההתאגדות כוללים השמעת מסרים לאומיים ערביים וכן פעילות פוליטית לא אלימה ולא מסיתה לקידום ערכים כאלה. חשוב להבטיח שלא תהיה השתקה או הגבלה של דעות כאלה, ישירות או בעקיפין (לא תוטל אחריות פלילית או מנהלית בגין התבטאויות או התארגנויות כאלה, ולא תימנע מאדם עבודה בשל דעותיו).
- ה. לצד "התקווה", שיש לה משמעות היסטורית, ניתן להכיר בהמנון נוסף של ישראל שתכניו יוכלו להיות משותפים לכל אזרחי המדינה. כל עוד יתקיימו ההמנונים זה בצד זה, יכול ההמנון השני לא לכלול כל התייחסות ליחוד היהודי של ישראל.

2. חוקי מדינת ישראל מעניקים לאזרחיה שוויון בפני החוק ושוויון זכויות אזרחיות ופוליטיות. למרות זאת, הנתונים לגבי אכיפת החוק מצביעים על דפוסי טיפול לא שוויוני ועל אפליה נגד פלסטינים אזרחי ישראל. השוויון האזרחי והפוליטי אינו מתורגם למציאות של שוויון. יש לנקוט צעדים להבטיח כי שוויון באכיפת החוק ושוויון אזרחי ופוליטי יהפכו למציאות.

3. קיים תתייצוג בולט של פלסטינים אזרחי ישראל בדרגים הגבוהים של השירות הציבורי, כמו גם בדירקטוריונים של חברות ציבוריות. גופים העוסקים בקביעת מדיניות, לרבות מדיניות הנוגעת לצרכים יסודיים של האוכלוסייה הפלסטינית, אינם כוללים פלסטינים. חיוני להבטיח שותפות מסודרת של פלסטינים אזרחי ישראל בגופים המקבלים החלטות מדיניות בנושאים כגון פיתוח, התיישבות, תכניות מתאר, תעסוקה וחינוך. על מנת לעודד את הגברת ההשתתפות של פלסטינים אזרחי ישראל בגופים כאלה, יש לחוקק חוקים דמויי אלה שנחקקו לגבי ייצוג נשים בדירקטוריונים.

4. קיימת בעיה מיוחדת בכל הנוגע לנגישות של הפלסטינים אזרחי ישראל למקרקעין ובטיפול בצורכי הדיור של האוכלוסייה הפלסטינית בישראל. במסמך זה אין אנו עוסקים במכלול הבעיות והזכויות ההיסטוריות של הפלסטינים בישראל, אלא רק בטיפול השוטף בצורכי הדיור והפיתוח שלהם.

א. יש להקים גוף תכנוני, שיפעל במסגרת התכנון הארצי, גוף שימפה את צורכי הדיור של הפלסטינים בישראל לפי אזור וסוג מגורים מתבקש ויציע תכניות המתמודדות עם צרכים אלה על בסיס רבי־שנתי. בגוף זה יהיה ייצוג פלסטיני־ישראלי של לפחות עשרים אחוז. יישובים ערביים יקבלו מרחבי גידול, וייעשה תכנון מוסכם לבניית מרכזי תעשייה ותעסוקה באזורים סמוכים להם.

ב. הגוף גם יקבע הוראות מעבָר לגבי ההתייחסות לבנייה בלתי חוקית במגזר הערבי.

ג. פתרונות הדיור שיוצעו לפלסטינים אזרחי ישראל יהיו מגוונים ויכללו דיור בכפרים, דיור בשכונות עירוניות ודיור ביישובים קהילתיים. פתרונות אלה יכללו אפשרות בחירה בין דיור בקהילות ערביות בין דיור בקהילות משותפות ומעורבות.

ד. אין לעשות שימוש לא שוויוני במקרקעי המדינה או להפלות בהקצאות בהם על סמך לאום או דת.

ה. יושלמו הליכי הסדרת הקרקעות, ויימצא פתרון הולם לנושא הסדרת הזכויות הקרקעיות של בדואים באדמותיהם. במסגרת זו יוצעו לבדואים פתרונות דיור מגוונים, וייעשה מאמץ לרכז את היישובים הלא־מוכרים במספר מרכזים שיזכו לשירותים מלאים.

1. יש למצוא פתרון הולם ומוסכם לבעייתם של "הנפקדים הנוכחים" החיים בישראל שאיבדו את זכויותיהם על בתייהם ועל קרקעותיהם בעקבות מלחמת 1948.

5. אזרחות במדינה כוללת התחייבות של האזרח לא לפעול נגד מדינתו, לכבד את חוקיה ולתרום במידת יכולתו לפיתוחה ולשגשוגה. בתנאי שלום בין ישראל לבין שכנותיה יש לקוות שהפלסטינים אזרחי המדינה ישמשו גשר חברתי ותרבותי עם עמי ערב. פוטנציאל זה של גישור יוכל להתממש במלואו רק כאשר הפלסטינים אזרחי ישראל ירגישו שהם אזרחים שווים וגאים באזרחותם.

בעתיד הנראה לעין סביר כי בישראל תמשיך להתקיים חובת שירות צבאי. יחד עם זאת, נראה כי חלקים ניכרים של האוכלוסייה בישראל לא ישרתו בצבא. אם ישראל תבחר בגישה הנהוגה בגרמניה, שם חובת השירות הצבאי המוטלת על כל תושב ותושב מיתרגמת למסלולים מתאימים של שירות אזרחי, יהיה חשוב למצוא דרכים שתאפשרנה לפלסטינים אזרחי ישראל להשתתף במסגרות כאלה. מסגרות השירות האזרחי ואופן הפעלתו יידונו בוועדה ציבורית שיהיה בה מספר שווה של נציגי ציבור יהודיים ונציגי ציבור פלסטינים-ישראלים.

6. חלק מן המציאות הבלתי שוויונית של אזרחים פלסטיניים בישראל נובעת מן הסכסוך המתמשך בין יהודים לערבים באזור. סכסוך זה יוצר חשש ביטחוני, וזה מצדו מצטרף לנטיות בדלניות ושבטיות ומעודד חוסר סובלנות וחוסר נכונות לשילוב. סביר להניח כי מצב זה ישתנה לאטו ככל שתשתנה המציאות הקיומית באזור. בינתיים ראוי לפעול להגברת המודעות החברתית בישראל לעובדה כי חיות במדינה שתי אוכלוסיות, וכי שתיהן חייבות להיות מיוצגות במוסדות הפוליטיים והממשלתיים, כמו גם במערכות החינוכיות והכלכליות של המדינה.

7. אנו מברכים על השינוי שנחקק במטרות החינוך הממלכתי. מערכת החינוך הפלסטינית-ישראלית צריכה להמשיך לפעול במסגרת החינוך הממלכתי. עקרונות התקצוב במערכת החינוך צריכים להיקבע באופן כללי ושוויוני תוך כדי מתן תשומת לב לצרכים מיוחדים. תוכני הלימודים במערכת החינוך הפלסטינית-ישראלית ייקבעו בוועדה המורכבת מאנשי חינוך וציבור פלסטינים-ישראלים, בכפוף למסגרת תכנית הליבה הנקבעת במשרד החינוך. יש לעודד שימוש בסעיף המאפשר להורים להשפיע על עד 25 אחוז מתכנית הלימודים כדי להתאים את תוכני הלימוד לצורכי מערכת החינוך הפלסטינית-ישראלית או לחלקים מיוחדים בתוכה.

תכניות הלימודים של שני המגזרים יכללו חומר לימוד על הקבוצה האחרת. תיבחנה דרכים ללימוד ההיסטוריה של המדינה והאזור בצורה שתעמת את כל התלמידים עם מגוון ההסתכלויות והדעות לגבי תהליכים אלה. יחד עם זאת, ייעשה ניסיון לאתר גם "נרטיב" יסודי ומשותף שמתוכנן ניתן יהיה לצאת אל

הנרטיבים השונים. בדרך הטבע, כל מערכת חינוך תוכל לאמץ אחד (או יותר) מן הנרטיבים כ"שלה".

8. שיפור איכות החינוך בבתי הספר הערביים הוא כלי עיקרי למוביליות חברתית. במסגרת רפורמה כוללת במערכת החינוך והתרבות יש לבדוק עם נציגי הציבור הערבי את האפשרות של אוטונומיה תרבותית. אוטונומיה זו תהיה מנוף לפיתוח תרבות משגשגת של מיעוט לאומי מול לחצי הטמיעה וההתבוללות בתרבות ההגמונית.

שאלת הנאמנות

עד מהרה התברר, כי הגשר שנייר העמדה המסכם ביקש להקים קורס תחת עומס התסכולים והציפיות המנוגדות של המשתתפים היהודים והערבים.

מרדכי קרמניצר ניתח את הפסקאות הראשונות של המסמך וחיידד את המסר הגלום בהן: הקבוצה קוראת להכרה של האזרחים הערבים בלגיטימיות של הגדרת המדינה את עצמה מדינה יהודית; הקבוצה קוראת לכינונה של מדינה פלסטינית שבה יבואו לידי ביטוי המאויימים הלאומיים של העם הפלסטיני. קרמניצר הסביר שהנחת מנסחי המסמך הייתה שאם הוא יחזור אל מקורות הסכסוך הישראלי-ערבי – החלטת החלוקה, הקמת המדינה – אין סיכוי שתושג עליו הסכמה בין חברי הקבוצה. לפיכך הוחלט לנסות להשיג הסכמה על העמדת הזיהוי היהודי של המדינה על הרעיון הדמוקרטי של רצון הרוב, ובה בשעה על העיקרון הדמוקרטי של אי־פגיעה בזכויות המיעוט. "המחשבה הייתה שהדבר נותן לגיטימציה לאופי היהודי של המדינה", הסביר קרמניצר. "יש חשיבות גדולה מאוד להענקת לגיטימציה דמוקרטית לאופי היהודי של המדינה מתוך מחויבות שלא לפגוע בזכויותיהם של הערבים".

קרמניצר הוסיף: "אינני משוכנע שכל השותפים לניסוח הנייר מסכימים לדעתי: אני חושב שחלק לא קטן מן היחס של יהודים לערבים בישראל נובע מכך שהיהודים מרגישים, חושבים או יודעים שהערבים בישראל שוללים את הלגיטימיות של ישראל כמדינה יהודית. אם רוצים לחולל שינוי ביחס של היהודים לערבים בישראל, צריך להסיר זאת מסדר היום הציבורי, ולכן יש חשיבות קריטית – אם רוצים באמת לנסח מסמך שיהיה מנוף לשינוי – להצהרה בדבר הלגיטימיות של ישראל כמדינה יהודית. לפנינו ניסיון ניסוח זהיר ומאופק לתת ללגיטימציה זו ביטוי. יהיו שיגידו שהוא צמחוני מדי או ההפך, אבל זהו רק ניסיון".

בד בבד אמר קרמניצר: "עלינו גם להגיד שאנו חושבים שראוי שתקום מדינה פלסטינית

לצדה של מדינת ישראל. ההיגיון של המסמך, הכולל את הרעיון של הלגיטימיות של ישראל כמדינה יהודית, בנוי על עקרונות הקמתן-קיומן של שתי מדינות שאחת מהן מבטאת את השאיפות הלאומיות של היהודים, והאחרת מבטאת את השאיפות הלאומיות של הפלסטינים. אשר על כן, הציוד בהקמת מדינה פלסטינית צריך להתחדד במסמך עוד יותר ממה שיש בו עתה”.

תגובות המשתתפים דיברו בעד עצמן:

ראסם חמאסי: “[...] יש בעיה מהותית בטיפול בשאלות הבאות: איך נוצר המיעוט? איך יכיר המיעוט הזה במדינה שבאה במקומו ועל חשבוננו? איך יכולה המדינה הזו להפוך למדינתו של המיעוט? המושג ‘מדינתם’ (בסעיף 1 לעיל), הזכות של היהודים למדינתם, מדינה יהודית, אינו יכול להתקבל בציבור הערבי. אמנם הוא יכול להתקבל בהיבט הפרגמטי, אבל לא בהיבט המהותי; יש כאן אפוא מחלוקת בסיסית. [...] תפיסת פרגמטית, אך אני מציע שלא להיכנס לשאלות הללו כלל, כי לדעתי איננו בשלים להתמודד עמן ולהציע ניסוח מתאים בעבורן. יש אפוא להשאיר אותן פתוחות ולהתקדם לחיזוק האזרחות והאופי הדמוקרטי של המדינה תוך כדי השארת היהודיות של המדינה על כנה. לי, כראסם, קשה לומר שאני מכיר ביהודיות של המדינה, שאני מזהה אותה כחלק מן השייכות שלי למדינה. משום כך אני מציע להתעלם מן הקושיה ולהשאירה לדורות הבאים. אולי הם יהיו חכמים מאתנו ויבינו טוב מאתנו את התהליכים”.

יצחק רייטר: “אני רוצה להצטרף לדברי הפתיחה של מוטה קרמניצר לגבי החיוניות בהכללת מילים מפורשות מאלה שהוצעו. יש להתנסח במפורש שהערבים (או כולנו, יהודים או ערבים) מכירים בכך שישראל היא מדינה יהודית דמוקרטית, אם היא איננה מפלה בשום צורה את הערבים אזרחי ישראל, כלומר אם המשמעות של ההגדרה של המדינה כיהודית מצטמצמת לענייני חוק השבות וסמלי המדינה ולא מעבר לכך. לשון אחר, יש לנקוט ניסוח שלא יהיה שום בסיס הצהרתי או טקסטואלי שיאפשר לקבוצות יהודיות לחשוב שהמשמעות של מדינה יהודית היא אפליה אוטומטית של הערבים. [...] עם זאת, איאפשר להתעלם מן הבעיה היסודית: שאלת הנאמנות של הערבים למדינה. אין למסמך כזה שום סיכוי להתקבל בקרב הציבור היהודי, ואף אני לא הייתי חותם עליו, אם תיוותר פתוחה שאלת הנאמנות. אמירה מפורשת שגם העם היהודי זכאי להגדרה עצמית במדינת ישראל אינה יכולה שלא להיכלל במסמך הזה”.

אליעזר דון-חיא: “אני מצטרף למסקנה של ראסם, אך לאו דווקא לדברים שלו. לא תהיה בררה אלא לנסות לוותר על הסעיף הראשון, שבעצם אין בו שום דבר. בסעיף ננקט

בכוונה ניסוח זהיר, צמחוני, והיא הנותנת: דווקא ממנו עולה הרגשה לא נוחה משני הצדדים. ראסם חמאיסי וחברים נוספים אינם מרוצים מעצם האזכור של ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית, הגם שהם מודים בו עובדתית. עצם האזכור של ישראל כמדינה יהודית הוא ניסוח שצריך להיות מוסכם על כולנו. מצד שני, חברים אחרים, ואני בתוכם, אינם כה מרוצים מן הניסוח המתנצל (אנו אומרים שישראל יהודית ודמוקרטית היא עובדה) ומכך שיש בו התחמקות מקביעת עמדה ערכית כלשהי. אם זאת עובדה, לשם מה להזכיר אותה? יש מקום לציין עובדות אם נוקטים כלפיהן עמדה לחיוב או לשלילה, אבל אם מתחמקים מנקיטת עמדה ומשדרים בניסוח אי-נוחות והליכה בין הטיפות, אולי יש מקום לוותר על ציון עובדה זו, ובמקומה לציין את הרכיבים המשותפים לנו.

דוד קרצ'מר: "אני יכול לחיות עם השמטת החלק הזה. אני מבין את הקשיים שראסם מעלה, ואני נוטה לחשוב שהניסוח הקיים יראה במידה מסוימת כניסיון לסחוט מן הערבים אזרחי המדינה הודאה שאיננו צריכים לדרוש מהם ושהם אינם יכולים לתת לנו. אני מדבר בכנות רבה. דיברנו על כך כבר בפגישות הראשונות והעלינו אפשרות של נרטיבים שונים, בתנאי שבסופי הנרטיבים נגיע למכנה משותף כלשהו. אולי בכל זאת נוכל להסכים לניסוח המזכיר את הנרטיבים השונים, היהודי והערבי, ומציין שבמציאות של היום מדינת ישראל מוגדרת ומגדירה את עצמה מדינה יהודית ודמוקרטית. אין ספק שהיום רוב אזרחי המדינה מעוניינים בהמשך קיום המדינה כמדינה יהודית ודמוקרטית, והיא בוודאי תתקיים בתור שכזאת, רק כל עוד הרוב יתמוך בכך."

"[...] אבהיר את עצמי: אנו יכולים לציין במסמך שלעריבים וליהודים יש נרטיבים שונים לחלוטין באשר לשאלה איך נוצרה המציאות הזאת, ובוודאי הנרטיב של היהודים חיובי, בעוד שמבחינת הערבים הוא איננו חיובי ואינו יכול להיות חיובי. משום כך מובן, שלא מתקבל על הדעת לדרוש מן הערבים לומר היום שהרעיון להקים כאן מדינה יהודית היה רעיון מצוין. הפתרון אפוא הוא בייחוס המחלוקת להערכה ההיסטורית ולנרטיבים של כל הצדדים ובהפניית המבט אל העיקרון הדמוקרטי המחייב במציאות של ההווה. הואיל והמציאות כבר נוצרה, והואיל והרוב מעוניין בהמשך קיומה של מציאות זו, נצהיר יחד על הסכמה למחויבות ליצירת חיים משותפים במסגרת דמוקרטית ולהתנהגות לפי כללי משחק דמוקרטיים ולהנעת שינויים רק בדרכים דמוקרטיות. במצב זה אפשר לדרוש מאזרחי המדינה שלא יתמכו בשימוש בכוח בניסיון להילחם נגד המדינה [...]"

"ובאשר להמנון: אני יודע שעמדת מעוררת מחלוקת, ועודני מחזיק בה: אי-אפשר בשום פנים ואופן לקיים את 'התקווה' כהמנון של המדינה, גם אם יהיה המנון אחר לצדה. הדבר פשוט אינו מתקבל על הדעת. אני מבין שקשה יהיה ליהודים לקבל זאת, אבל עלינו להיות אמיצים גם בעניין זה. בעבורי, ל'התקווה' יש משמעות עמוקה מאוד,

אבל היא איננה יכולה להיות המנון של מדינה דמוקרטית של כל אזרחיה. אנו אפוא חייבים לומר שאמנם 'התקווה' תישאר ההמנון של העם היהודי בישראל ובתפוצות, אבל צריך המנון אחר למדינת ישראל – המנון שכל אזרחי המדינה יכולים להזדהות אתו".

רות גביון: "מה באשר ליום הזיכרון, ליום העצמאות?"

דוד קרצ'מר: "יום העצמאות בעייתי בגלל הנרטיבים השונים, ואם מישהו אינו רוצה לשמוח באותו יום, בוודאי אינו חייב לעשות כן. במקביל, אינני רוצה לחייב חבר כנסת ערבי, המשתתף במושב פתיחת הכנסת מכוח חובתו כחבר הפרלמנט, לקום ולשיר את ההמנון ובכך להפגין הזדהות אתו. הדבר אינו מתקבל על הדעת".

משה ארנס: "אני מסכים להערה של ראסם חמאסי. בסוגיה זו איננו יכולים להגיע לכלל הסכמה; אינני מוכן לחתום על כך, וראסם אינו מוכן לחתום על כך. ובכל זאת כדאי לנסות לפחות להגדיר את חילוקי הדעות [...]".

"לפי תפיסת העולם שלי, היעד של התנועה הציונית בהקמת מדינת ישראל היה להקים בית לעם חסר בית כדי שיהיה מגן לעם חסר מגן וכדי למנוע שואה שנייה. לעניות דעתי, מרבית האזרחים היהודים של המדינה רואים את המדינה כך. האומנם מחויב המציאות שהאזרח הערבי אינו מסוגל להזדהות עם תפיסה זו? אינני יכול לדבר בשם הערבים והפלסטינים, אבל אני מכיר לא מעט אזרחי מדינה לא-יהודים שאין להם כל בעיה עם הדבר. כך, לדוגמה, הדרוזים; אמנם לא כולם, אבל חלק ניכר מהם. [...] אני מתאר לעצמי שגם בקרב הפלסטינים יש אנשים שאין להם בעיית הזדהות, לא עם המדינה, לא עם הדגל, לא עם הסיבה להקמת המדינה ולא עם ההמנון. אינני יודע אם מדובר בחמישה אחוזים או בחמישים אחוז; איש מאתנו אינו יודע אל נכון את המספר המדויק; אבל הבה נסכים שלנוכחים כאן אין יכולת להסכים".

האלה אספניולי: "אני מזדהה עם מה שאמר דוד קרצ'מר. הייתי מצפה מקבוצה זו להיות אמפתית ולהודות שהעם הערבי אינו יכול להזדהות עם ההמנון, שבין שאר מילותיו מצויות המילים 'נפש יהודי הומייה'. ההמנון והדגל חסרי משמעות בעיניי, והייתי מבקשת מקבוצה זו לכבד את רגשותיי ולא לדרוש ממני לגיטימציה להמנון זה או לדגל זה ולמהותה של ישראל כמדינה יהודית. הן הסכמנו לכבד את הנרטיבים של שני הצדדים, והנה עכשיו שמעתי בדברי ההקדמה של מוטה קרמניצר דברים מקוממים, כאילו תנאי בל יעבור הוא שעלינו לתת לגיטימציה להמנון ולדגל ולמהותה היהודית של המדינה".

“עליכם להכיר בכך שיום העצמאות שלכם הוא יום הנפכה שלנו, ואיש אינו רשאי להכתיב לי לא להזדהות עם העם שלי או עם קורותיו. אני מכבדת אותך ואת יום העצמאות שלך ואת זכותך לחגוג אותו; אני עצמי מחכה בכיליון עיניים לחגוג את העצמאות של המדינה שלי; על פי אותו עיקרון, כבוד הדדי, עליך לכבד את זכותי שלא לחגוג אותו, שהרי עצמאות ישראל באה על חשבון עצמאות המדינה שלי. אני מצפה מקבוצה זו – והדבר מאוזכר בנייר של רות גביון – להמליץ לפתוח לדיון ציבורי את קורות 48 ולקחת אחריות על כל מעשי הטבח ועל מה שעוללו אז לעם הפלסטיני. כמובן, קיום המדינה בא על חשבון המדינה הפלסטינית”.

“אין היום איש השולל את עצם קיומה של המדינה, אבל אי־אפשר לקבל את סמליה, ואי־אפשר לקבל את היותה גם יהודית גם דמוקרטית, כי יש סתירה גדולה בין השתיים: עצם היותה יהודית – והרי כתוב בטיוטה שהמוסדות הלאומיים אחראים לפיתוח ולהתיישבות היהודיים ולשפה העברית – גורמת לכך שבפועל, ההתיישבות היהודית מאפשרת הפקעת אדמות של הערבים. יש כאן ניגוד אינטרסים מובנה. הייתי ממליצה להצביע על קיומם של שני נרטיבים ועל ההכרח בכיבוד הדדי שלהם, בלי להתנות למיעוט הערבי התניות קבלה והזדהות”.

ראסם חמאסי: “החוק הוא מסגרת שחובה לקיימה, גם אם הוא איננו לטעמי. אפעל לפי העיקרון הדמוקרטי, גם אם החוק אינו נראה לי. את העיקרון הזה עלינו לחזק ולפתח [...]”

“ואולם במקביל לו קיים צד נוסף – הצד הדתי. אסור לפגוע בשום זכות דתית של אוכלוסיית המיעוט. [...] למשל, הקביעה מי רשאי להתפלל היום באל־אקצה ומי אינו רשאי היא התערבות בוטה בחיי הדת של המיעוט הערבי המוסלמי. לי, למשל, אסור היום להיכנס להתפלל באל־אקצה כי אני מתחת לגיל 45. [...] איסור זה בוטה בעליל, ואינני מוכן לציית לו, כי הוא בעייתי מבחינה ערכית. אשר על כן אני מציע לנסות למתן את הצד הנרטיבי, הסימבולי, משום שחשיבותו הרבה ליהודים הופכת אותו לכלי לאפליה בידיהם, ואסור שהדבר יקרה. אני מקבל את הצעתו של יצחק רייטר, שהסמלים הקיימים יישארו, אבל אני חושש שבגללם, כל פקיד קטן במשרד ממשלתי כלשהו מרגיש שבאמצעות הקצאה או חתימה שלו הוא מחזק את היהודיות של המדינה. זאת איננה רק בעיית הגדרה, אלא גם בעיית גבולות, זהויות וקריטריונים. שימור ההגדרה הסימבולית, הרגשית, של יהודיות המדינה ימשיך לשמש כלי לאפליה נגד האוכלוסייה הערבית. [...] הנה, לדוגמה, מדינת ישראל פועלת היום למגן יישובים יהודיים בגליל הנמצאים במרחב של אוכלוסייה ערבית. למגן אותם – נגד מי ובעבור מי? היהודיות של המדינה איננה רק נרטיב היסטורי, אלא היא גם גורם ממשי בחיי היום יום – גורם הבא על חשבוני ונגדי”.

“עלינו לחתור לניסוח מוסכם בדבר עקרון הדמוקרטיה ועקרון החוקיות כשהם משולבים זה בזה. [...] במקום לבנות כלים למציאות משותפת ולשמירת החוק ועקרון הדמוקרטיה, מייצרים מנגנונים המאלצים אותי להבין שאני נתפס כאויב בכוח ובפועל. התנהלות כזו אינה מאפשרת דו־קיום ושותפות, והיא מונעת את מימושו של עקרון הדמוקרטיה בחיי היום יום”.

חאלד אברעסבה: “אני מהסס אם לומר את דעתי, שהרי כבר הבעתי אותה בוועדת הניסוח המצומצמת. ואולם לנוכח ההתעקשות בעניין הלגיטימיות אני מחליט להגיב. אני יכול להבין את דרישתך, מוטה קרמניצר, ללגיטימיות. לגיטימי מצדך לדרוש, ולגיטימי מצדי לסרב. תן לי לגיטימיות לסרב, כשם שאני נותן לך לגיטימיות לדרוש. אתה מבקש ממני הצדקה לזכות לריבונות לאומית באמצעות הצדקה של שלילת הריבונות שלי. אתה מבקש ממני אפוא לתת זכות לריבונות הלאומית שלך בכך שאצדיק את שלילתה של הריבונות הלאומית שלי. הרי יש פה סתירה פנימית”.

קריאת ביניים: “מה בדיוק נשלל ממך?”

חאלד אברעסבה: “נשללת ממני הזכות לריבונות לאומית שלי”.

קריאת ביניים: “התביעה הפלסטינית איננה שלך?”

חאלד אברעסבה: “לא, היא איננה שלי”.

עאדל מנאע: “מבחינת הנרטיב, לפלסטינים הייתה זכות להגדרה עצמית שנשללה בעצם הקמתה של מדינת ישראל”.

חאלד אברעסבה: “מה הקשר שלי למדינה הפלסטינית, אם תקום או לא תקום?”

סמי סמוחה: “הדבר קשור. לגביך – לא, אבל לגביי – כן”.

חאלד אברעסבה: “אינני אומר שלהקמת מדינה פלסטינית אין שום משמעות לגביי. חוץ מזה, האם אתה חושב שגם בימים האלה צריך לדרוש ממני לתת לגיטימיות? דרך אגב, אינני רואה באופק שמדינה פלסטינית קמה”.

ראסם חמאסי: “גם אם תקום, היא לא תפתור את הבעיה של הפלסטינים בגליל”.

חאלד אבוֹרֵסְכָה: "מבחינת תפיסת העולם שלי, מדינה פלסטינית לא תפתור לעולם את הבעיה שלי".

רות גביון: "הדבר שיפתור את הבעיה שלך הוא רק הקמה של מדינה פלסטינית כאן?"

חאלד אבוֹרֵסְכָה: "לא, לא אמרתי. אני יכול להיות יחד אתכם במדינה אחת בשוויון".

רות גביון: "תהיה מדינה פלסטינית, ותהיה מדינה שוויונית".

חאלד אבוֹרֵסְכָה: "את יכולה לומר מה שאת רוצה. מבחינת תפיסת העולם שלי, אני רוצה להיות במדינה שיש לי בה שוויון מלא, גם מבחינה לאומית גם מבחינה אזרחית. זו תפיסת העולם שלי. זאת היא נקודת המבט שלי. לא מעניין אותי אם תקום מדינה פלסטינית שם, ואיפה יהיה הגבול בינה לבין ישראל; ממילא הגבולות זזים ללא הרף".

עקרון החלוקה

עוד אמר **אבוֹרֵסְכָה:** "יצחק רייטר ציין שמדובר בחוק השבות ורק בתחום המדינה. גם רות גביון ציינה במפורש בנייר העמדה שלה את הבעיה הדמוגרפית, כלשונה. ואכן, מדינת ישראל מסתכלת בגידול האוכלוסין של האוכלוסייה הערבית כעל בעיה בעבור הרוב היהודי.

מבחינה דמוגרפית, אני מהווה בעיה, והילדים שלי מהווים בעיה. יצחק רייטר רוצה שאכיר בחוק השבות, אך הוא הרי מוגדר כבעיה בצד השני, הערבי".

"ובאשר לדבריו של פרופ' ארנס, מבחינתי יהיה קשה מאוד לחתום על מסמך כזה. מבחינה פורמלית ומעשית אני חי במדינת ישראל, המגדירה את עצמה כמדינה יהודית; אני בא במגע יום יומי עם עובדה זו: אני נמצא במוסדות יהודיים וציוניים, ואני מלמד במכללה שהיא יהודית וציונית. אבל מבחינה ערכית, אתה מבקש ממני הכרה בזכות הריבונות הלאומית שלך ובכך טמונה שלילה של ההצדקה לריבונות הלאומית שלי. באיזו זכות אתה מבקש זאת ממני?!"

אליעזר דוֹן־יחיא: "תמכתי בהצעה שסעיף זה יושמט".

חאלד אבוֹרֵסְכָה: "אמרתי זאת מלכתחילה וגם בוועדה המצומצמת. לדעתי, לא צריך להתעקש על דרישה זו, לא משום שאני מסרב לה אלא משום שאתה סוחט אותי, וסליחה

שאני אומר זאת. אני חלש, אתה הרוב, ואתה אומר לי שאם אני רוצה לקבל את זכויותי בתור אזרח, עליי לחתום על מסמך המכיל דרישה זו. אתה סוחט אותי כי אתה חזק ממני".

משה ארנס: "זאת איננה הדרישה שלי".

חאלד אברעסבה: "כך אני תופס אותה. אם יש פלסטינים המוכנים להכיר בכך, שיבושם להם; כך לדוגמה, המוכתר הפלסטיני של צור באחר. אז מה? המוכתר פלסטיני, אך אין בכך כלום, משום שאין שום דבר משותף ביני ובינו. אדרבה, מבחינת הבסיס האנושי, יכול להיות ביני ובינך מן המשותף הרבה יותר מאשר ביני ובינו".

משה ארנס: "לא אמרתי שהדבר צריך לחייב אותך. אתה אדם עצמאי".

חאלד אברעסבה: "ברור לי. אני מאמין שיש אנשים רבים היכולים לחיות עם הדבר. ובאמת, מי שנוח לו, שיכיר במדינה, שישלול מעצמו את הזכות לחופש כפי שהעם היהודי שולל ממנו. דיברת על תפיסת היהודים את תולדות ההקמה של המדינה. הרי גם אנו למדנו ציונות, ואנו מכירים את ההיסטוריה הזאת. אבל אינך יכול לבקש ממני בשם הציונות להצדיק את הציונות".

אליעזר דון־חיא: "מי מבקש ממך להצדיק את הציונות? היש מישהו המבקש ממך להצדיק את הציונות או להזדהות עמה?"

חאלד אברעסבה: "כן".

עאדל מנאע: "[...] לפעמים מיתממים ושואלים, למה באמת הערבים אינם יכולים להזדהות עם המדינה. מה שאמר חאלד אברעסבה מבטא היטב את התשובה לשאלה זו. הציונות והקמת המדינה באו על חשבון הפלסטינים.

זאת איננה רק היסטוריה, כדבריו של יצחק רייטר. מה זו 'היסטוריה'? הדוד שלי עדיין בעין אל־חילוה; וכבר ראיתי אותו בימי חייו. אבל את בני הדוד שלי לא ראיתי מ־48 ועד היום; הייתי רוצה לראות אותם ואת ילדיהם פעם אחת בחיי, ואינני רואה אותם. גם הייתי רוצה שיבואו ויבקרו בכפר שלהם, והם אינם יכולים. זאת איננה היסטוריה.

[...] אנו בעיצומו של סכסוך שטרם הסתיים. טרם נפתרו הבעיות. טרם קמה מדינה

פלסטינית, טרם ניתן שוויון לערבים בישראל. האם במצב הזה תעמוד על שתי רגליה התאוריה שלך שאם הערבים בישראל ישרתו בצבא, בעיותיהם יבואו על פתרון? זה כמו לומר שאתה רוצה להפוך את כל הערבים בישראל למשת"פים, לציונים נגד עצמם; האם בכך אתה פותר את הבעיה של הערבים בישראל! [...]"

"אני רואה שמחמת המחלוקת העמוקה בסוגיה זו, יש רוב גדול בשני הצדדים בדיון שלא לנסות להגיע לנוסח מוסכם. ואם כך, יש לבחור באחת משתיים: לא לכתוב כלום או לכתוב את שני הנרטיבים ולציין שבמקביל להם מוסכם על הצדדים לחזק את הבסיס הדמוקרטי של מדינת ישראל כמדינה דמוקרטית ולנקוט לשם כך את הצעדים המצוינים במסמך".

סמי סמוחה: "אילו נחלקה קבוצה זו לשתי קבוצות, יהודית וערבית, וכל אחת ואחת מהן הייתה צריכה לחבר את המסמך שהיא מוצאת לנכון ביותר ובכנות, אני מניח שהערבים היו כותבים במסמך שלהם שצריך לבטל את אופייה היהודי של המדינה, את סמליה ושאר תכונות וסממנים של ישראל כמדינה יהודית, ולהפוך אותה למה שרוב ערביי ישראל רוצים: מדינה דו־לאומית. הערבים אינם רוצים מדינה ליברלית. [...] הם היו רוצים מדינה דו־לאומית שבה כל קבוצה וקבוצה תשמור על הישות שלה ועל הזהות שלה, כמו בלגיה, שווייץ וכדו'. לפי זה, מדינת ישראל איננה מדינתו של העם היהודי. מנגד, היהודים היו כותבים במסמך שלהם שהם עומדים על כך שהמדינה תהיה מדינה יהודית ודמוקרטית, כפי שהיא מוגדרת כרגע, ושהיו רוצים שערבים יהיו אזרחים שווים, יכירו בזכותה של המדינה להתקיים כמדינה יהודית וימלאו את כל יתר החובות שלהם, כמו חובת שירות צבאי וכו'. אני מניח שאלה היו פני הדברים במסמכים נפרדים. יש אפוא פער גדול מאוד בין שני הרצונות, ולכן מנסים להגיע לפשרה. מנקודת מבט יהודית, הפסקה איננה אומרת כלום, ולכן יש להשמיט אותה. "מתקיימת אסימטריה מובהקת בכל רמת הדיון בשנתיים האחרונות. הצבעתי על כך מדי פעם בפעם: הצד היהודי אמור לתת מכל הבחינות. משמעות הטקסט בעמוד השני של המסמך היא כרוסום באופייה היהודי של המדינה, הפחתה מסוימת בהשוואה לסטטוס קוו. למעשה, כל המסמך כולו הוא ביטול אפילו לסוגיה. הבעיה היא שהציבור היהודי אינו מגדיר כלל את רוב האפילויות האלה כאפילויות. זה העניין. מציגים לו את מה שהמדינה עושה, כאילו היא מפלה לרעה את הערבים".

רות גביון: "במהלך הדיון שלנו ובהשראת התהליכים הפוליטיים שבתוכם אנו פועלים הייתה הבהרה של חלק מן המציאות שבה אנחנו חיים. חלק מן הבעיה שתול ב'48, ואולי אפילו לפני 48, בשאלת החלוקה. רעיון החלוקה היה רעיון שהערבים תושבי ישראל, אז טרם כינו אותם פלסטינים..."

עאדל מנאע: "למה לא? הפלסטינים נקראים פלסטינים לפחות מאז 1921-1922".

רות גביון: "אבל המדינה נקראת מדינה ערבית. אינני רוצה לעורר כאן ויכוחים, על כן נרפה מכך".

"העלייה היהודית, שהערבים התנגדו לה תמיד, יצרה אייכולת להמשיך לחיות במסגרת מדינית אחת. מוועדת פיל ודרך האומות המאוחדות הוחלטה החלטה שמעולם לא הייתה מקובלת על הערבים, ובצדק גמור מבחינתם: חלוקה לשתי מדינות".

"בהקמת שתי מדינות התכוונו לכך, שבמדינה היהודית תהיה זכות שבות ומימוש אינטרס העלייה היהודית וההתיישבות היהודית ושינוי המרחב הציבורי. כל אלה פירושו פגיעה חמורה מאוד בערבים תושבי המקום. זה היה הרעיון, והערבים לא הסכימו לו ב-48'. המחלוקת הזאת הסתיימה בנכבה. הם לא הסכימו גם ב-1967, והאי-הסכמה שלהם הסתיימה בכיבוש".

"לשון אחר, הוויכוח הראשוני והיסודי באזור הוא אם הצדדים מקבלים את עקרון החלוקה. עקרון החלוקה פירושו שהערבים במדינת היהודים יקבלו זכויות שוות ולא יופלו לרעה וישתתפו בחיים המדיניים, אבל יחיו במדינה יהודית. זאת הייתה החלוקה. אפשר להמשיך להתקומם נגד עקרון החלוקה, אבל אז שומה יהיה על כולנו להכיר בכך שיש לנו סכסוך בלתי נגמר ובלתי פתיר. או אז ההתייחסות של הקולקטיב היהודי אל הקולקטיב הערבי איננה יכולה להיות התייחסות שגרתית של רוב למיעוט. הזכויות אינן יכולות להיות עיוורות לכיוון שבחר בו המיעוט הערבי: מאבק. ככל שאנו מודים – וזהו אחד ההישגים של הקבוצה – שיש מאבק בין הרוב לבין המיעוט (ובלבד שאיננו אלים, וטוב שכולנו חושבים שהוא אינו צריך להיות אלים), כך מתבהרת משמעות הדבר: פוחתת בהרבה נכונותו של הרוב היהודי להסכים להסדרי אוטונומיה למיעוט הערבי בדבר ערכים ותכנים ופעילויות העשויות להיות בשעת כושר בסיס להתארגנות עם האוכלוסייה הפלסטינית מעבר לגבול, שאֵתה ועם שאיפותיה הערבים בישראל מזדהים ומוכרחים להזדהות. הקולקטיב היהודי מוכרח להתגונן, והתגוננות זו תמשיך לעורר עוינות, אי-שוויון והדרה, שאינם נובעים מאפליה ומגזענות, אלא מִפְּחַד מתמיד ומן הצורך להיות חזק יותר מן הצד השני, מכיוון שהסכסוך עמו בלתי פתור".

"עליי להודות שאינני מבינה לגמרי את עמדת הערבים. אני מבינה לגמרי את עמדתם בשאלת הזהות, אבל אינני מבינה את התנגדותם לניסוח המוצע. מה שניסו להציע במסמך הוא הבחנה בין הסיפור ההיסטורי והצער והכאב ובין הקְּבֵלָה הפוליטית של המציאות. קבלה זו איננה אמורה להיות הסכמה שכך יהיה מכאן ולעולם, אלא ביטוי לנכונות לקבל את ההנחה שהערבים החיים במדינה המוגדרת והמקובלת כיהודית יכולים להרוויח הרבה אם יקבלו על עצמם, לא בשמחה ולא מהזדהות ולא מציונות, את העובדה שזו מדינה יהודית. הערבים אינם צריכים להסכים לכך או לחתום על כך,

ובוודאי לא להזדהות עם כך; אלא לקבל זאת כעובדה. אינני מציעה שתהיו חסידי המדינה היהודית, אלא שתקבלו את העובדה שאתם חיים במדינה יהודית. קבלה זו תקטין את הפחד ההדדי ותאפשר עבודה משותפת. [...] השאלה היא אם יש לנו, לכולנו, אינטרס משותף לחזק את הזהות האזרחית. עד כה חיוקנו את זכותנו לזהות קיבוצית נפרדת, אבל עלינו גם לחשוב על הדרכים לחיזוק הזהות האזרחית המשותפת שלנו."

עאדל מנאע: "את רוצה?"

רות גביון: "אני רוצה זאת מאז ומעולם. זו המטרה שלי מאז ומתמיד".

עאדל מנאע: "ובאותו זמן את רוצה לשמור על המדינה כעל מדינה יהודית, כמדינתו של העם היהודי".

רות גביון: "כן, נכון".

עאדל מנאע: "השאלה היא למה הדברים מצויים בסתירה".

דוד קרצ'מר: "[...] במשך תקופה ארוכה הערבים במדינת ישראל דורשים – ובמידה רבה של צדק – שהיהודים יבינו את הנרטיב שלהם ואת הסיבות לחוסר היכולת שלהם להזדהות עם החלום הציוני ועם המציאות שנוצרה עקב החלום היהודי".

"אני בא גם בדרישה הפוכה. אינני מבקש מכם להזדהות עם הנרטיב שלי, משום שגם אני אינני מזדהה עם הנרטיב שלכם, אף שאני מבין אותו לחלוטין, ואני יודע למה אתם מזדהים אתו. אבל אני כן דורש מכם אמפתיה לנרטיב שלנו. משה ארנס ביטא זאת. אין פירוש הדבר שאני מבקש מכם להצטרף לתנועה הציונית, אלא שאני דורש שתבינו שגם הצד שלנו אינו משולל יסוד לחלוטין".

"לכן הגישה שלי מינימליסטית. אנו יכולים להסתפק בציון העובדה שנוצרה מציאות מסוימת, בלי לפרט את שני הנרטיבים. עלינו לכתוב במסמך שאנו מודעים לכך שלכל צד וצד יש הנרטיב שלו באשר לאופן ההתהוות של המציאות, ושכל צד וצד יכול להבין ולכבד את הנרטיב של הצד השני; ועתה על כולנו להתמודד עם המציאות, דהיינו עם היות ישראל מדינה יהודית. זה לדעתי הפתרון".

"באשר לדבריו של סמי סמוחה, שהמסמך מוצג כמסמך שהוא כולו מעין ויתור, נתינה של היהודים, אני מוכרח לומר שאינני רואה זאת כך, ודומני שכך גם מר ארנס. אנו היהודים מגדירים את עצמנו כמדינה יהודית ודמוקרטית, ובמקביל אנו מעוניינים

לנסות להקטין את הפער בין המדינה היהודית ובין המדינה הדמוקרטית בהציענו דרכים להשגת מטרה זו".

"עוד עלינו להדגיש במסמך את המחויבות הברורה לחלוטין של כל הצדדים לכללי משחק דמוקרטיים בלבד. אני האחרון שיגונן על כוחות הביטחון ועל האירועים בסוף ספטמבר ותחילת אוקטובר; הוקמה ועדת חקירה, ואני מקווה שהאמת תתברר. איננו יכולים להיתמם ולומר שיש הצדקה להריגת אנשים אם הם אינם מסכנים חיים, אבל גם לא ראיתי שום נכונות מצד המנהיגים הערבים לגנות תופעות של אלימות קשה מאוד. אמנם היו הפגנות לגיטימיות, אבל היו גם גילויים קשים מאוד של אלימות, ואותם ראוי לגנות".